

УДК 316.421:321.1

DOI: <https://doi.org/10.32886/instzak.2021.04.13>

Древаль Віталій Юрійович,
аспірант кафедри політології та філософії
Харківського регіонального інституту
державного управління
Національної академії державного
управління при Президентові України
ORCID 0000-0001-8425-3336,
drevalvitaly@ukr.net

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПОСТАННЯ ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація

У статті розглянуто сукупність факторів становлення та розвитку громадянського суспільства. При з'ясуванні даного питання наголос зроблено на поєднанні реальних змін в соціально-економічному та суспільному розвитку з тими ідеями, які висловлювалися та обґрунтовувалися тогочасними мислителями.

Метою статті визначено уточнення сутності та особливостей постання інституту громадянського суспільства у зв'язку з формуванням сучасного типу державно-владних відносин.

Наукова новизна дослідження полягає в додатковому аргументуванні положення про те, що реальні зрушення в постанні громадянського суспільства припадають на Нові часи і завдячують тогочасним системним змінам в соціально-економічній, суспільно-політичній та ідеологічній сферах.

Висновки. Первинним формам державного владарювання не були властиві будь-які форми самоорганізації населення. Упродовж достатньо тривалого часу держава як суб'єкт владних відносин виступала єдиною формою організації суспільного життя, організовуючи і направляючи всяку соціально значиму діяльність людей. Витоки становлення та осмислення того явища, яке у пізніші часи отримало назву «громадянське суспільство», припадають на давні часи і були запозичені з політичного розвитку Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Проте реальні зрушення в постанні громадянського суспільства припадають на Нові часи, що завдячує тогочасним системним змінам в соціально-економічній, суспільно-політичній та ідеологічній сферах. Першочергово це новації в соціально-економічному розвитку, фактори економічного прогресу, приватної власності, усвідомлення працівниками та роботодавцями необхідності спільних дій для відстоювання власних соціально-трудовак прав, разом з тим ідея невідчужуваності природних прав, поява феномену правової держави та оновлене розуміння місця людини у розвитку державно-владних відносин. До останніх найперше слід віднести вже частково реалізовані ідеї конституціоналізму, розподілу гілок влади, парламентаризму, правової держави, врешті конституційного правління, обмеженого правом на користь громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, природні права, правова держава, Нові часи, конституціоналізм.

Dreval Vitaliy Yu.,
postgraduate student of the Department
of Political Science and Philosophy,
Kharkiv Regional Institute of Public
Administration of the National Academy
of Public Administration under
the President of Ukraine
ORCID 0000-0001-8425-3336,
drevalvitaly@ukr.net

THE ESSENCE AND FEATURES OF THE CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS GENESIS

Abstract

A set of the main factors of formation and development of a civil society is considered. Clarifying this issue, the emphasis on combining the real changes in socio-economic and social aspects of the development with the ideas expressed and substantiated by the thinkers of the time is made.

The purpose of the article is to clarify the essence and features of the emergence and development of the civil society institutions in connection with the formation of a modern type of state-power relations.

The scientific novelty of the study is in providing the additional arguments to support the statement that the real changes in the civil society formation occur during New times and due to system changes in socio-economic, socio-political and ideological spheres then.

Conclusions. Primary forms of state power were not characterized by any form of self-organization of the population. For a long time, the state as a subject of power relations has been the only form of public life organization, controlling and directing anyway all socially significant people's activities. The origins of the formation and understanding of the phenomenon, which in later was called «civil society», dated back to ancient times, and were taken from the political development of ancient Greece and Rome. However, the real changes in the emergence and development of civil society emerge in modern times due to the system changes in the socio-economic, socio-political and ideological spheres then. First of all, these are the innovations in socio-economic development, the factors of economic progress, private property, awareness of employees and employers of the need for joint actions to defend their own social and labor rights, including the idea of inalienability of natural rights, the emergence of the rule of the law state-power relations. The latter includes, first of all, the already partially realized ideas of constitutionalism, the distribution of the power between branches, parliamentarism, the rule of law, and finally a constitutional governance limited by the law to benefit the civil society.

Key words: *civil society, natural rights, rule of law, New times, constitutionalism.*

Постановка проблеми. Термін «громадянське суспільство» у загальному розумінні позначається як суспільство, в основі якого лежить розгалужена мережа незалежних від держави інституцій, об'єднань та організацій, створених самими громадянами для виявлення й здійснення різних громадських ініціатив, задоволення своїх суспільних потреб та обстоювання колективних інтересів. Проте, на що слід звернути особливу увагу, у спробах більш детального визначення та тлумачення даного терміну немає остаточної ясності, що підтверджується значною множиною підходів та тверджень.

Уточнення змісту громадянського суспільства має базуватися, окрім іншого, і на історичній спадщині, в якій міститься значний змістовний матеріал щодо особливостей розвитку державного владарювання в різні часи та епохи. Основною ж проблемою у даному відношенні слід вважати залежність формування та розвитку громадянського суспільства від політичного режиму, адже інколи зустрічаються твердження на кшталт того, що первинне формування та-

кого суспільства відбувалося під захистом абсолютистської держави чи навіть в умовах тоталітаризму. Слід відзначити і значущість історичної спадщини у процесі формування та розвитку громадянського суспільства в Україні, що має стати однією з підвалин для розуміння сучасного стану відповідної частки суспільних відносин в нашій державі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вагомий внесок у дослідження різних аспектів громадянського суспільства та його взаємодії з інститутами держави зробили такі відомі зарубіжні та вітчизняні вчені, як: А. Арато, Ю. Габермас, Е. Геллнер, Р. Дарендорф, А. Колодій, І. Кресіна, О. Петришин, А. Турен, Ф. фон Хайек та деякі інші. Природно, що вони ґрунтують власні розробки на дослідженнях та розробках мислителів попередніх епох, зокрема Г. Гегеля, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, А. Сміта, А. де Токвіля та А. Фергюсона. У сучасній літературі підкреслюється, що сучасна концепція громадянського суспільства була сформульована в Новий час, хоча окремі думки, які передували виникненню

цієї концепції, можна знайти в працях стародавніх та середньовічних мислителів (див., напр.: [1, с. 381]).

Виділення невирішених проблем. Однак поки що залишаються остаточно не розтлумаченими питання щодо базових засад формування громадянського суспільства, а також щодо історичного поступу у формуванні цивілізованих відносин між органами державної влади та формально недержавними організаціями (власне організаціями громадянського суспільства). Слід відзначити і властиву сьогоденним напрацюванням значну множину трактувань такого суспільства, які інколи формулюються без належного опрацювання відповідної теоретичної та історичної спадщини.

Метою статті визначено уточнення сутності та особливостей постання інституту громадянського суспільства у зв'язку з формуванням сучасного типу державно-владних відносин.

Виклад основного матеріалу. Вже традиційно дискутується питання щодо того, що з'явилося раніше – власне ідея громадянського суспільства чи реальні компоненти такого суспільного устрою. У даному разі ми загалом притримуємося позиції, яку висловив ще в другій половині XVIII ст. А. Фергюсон, наголошуючи, що поняття «громадянське суспільство» слід пов'язувати не з планами якогось теоретика, а з процесами природно-історичного розвитку [2].

Первинним формам державного владарювання не були властиві будь-які форми самоорганізації населення. Упродовж достатньо тривалого часу держава як суб'єкт владних відносин виступала єдиною формою організації суспільного життя, організовуючи і направляючи всяку соціально значиму діяльність людей.

Витоки становлення та осмислення того явища, яке у пізніші часи отримало назву «громадянське суспільство», припадають на давні часи, і були запозичені з політичного розвитку Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Найперше це стосується давньогрецького полісу (грецьк. *polis* – місто, держава) – особливої форми соціально-економічної і політичної організації суспільства в античній Греції. Поліс був містом-державою, порівняно невеликою общиною вільних громадян, яка виникла в процесі переходу від

первіснообщинного ладу до класового суспільства, зростання товарно-грошових відносин, відділення ремесла від рільництва і боротьби населення з родовою аристократією. Якраз в Стародавній Греції склалися і утвердилися такі фундаментальні соціально-політичні поняття, як громадянська свобода і громадянський обов'язок, усвідомлення співвідношення особистого і суспільного тощо.

Водночас слід відзначити, що «поліс» за визначенням представляв собою нероздільне ціле існування суспільства і держави, громадянина і політика. Відтак, можемо говорити лише про зачатки тих відносин громадян та держави, які властиві сучасному суспільному розвитку.

Наступний етап становлення інституту громадянського суспільства припадає на часи пізнього Середньовіччя. Якраз в цей час почали визрівати деякі суб'єкти формування майбутніх відносин між громадянами і державою, а саме: самоврядні міста-комуни, купецькі гільдії, ремісничі корпорації тощо. Основним же поштовхом чи навіть першопричиною становлення громадянського суспільства стали новації в економічних відносинах, зокрема закріплення статусу людини в якості «суб'єкта власності». Дійсно, лише через власність як «наявне буття» людина може проявити свою соціальну активність, а також виявити та відстоювати різнобічні громадянські ініціативи. До цього слід додати розвиток промисловості і торгівлі, спеціалізацію видів виробництва і поглиблений поділ праці, а також розвиток товарно-грошових відносин.

Слід відзначити і компонент спадковості у процесі формування оновлених суспільних відносин. Наприклад, як відзначав свого часу Ф. Блейк, від колишніх середньовічних феодальних владних структур залишалися, але вже в новій якості елементів громадянського суспільства – інститути станів і лицарства, а також університети. Права на асоціацію іноді домагалися наукові товариства, масонські ложі, клуби, газети та інше [3, р. 12].

Упродовж XV–XVI ст. також відбувалися значні зміни релігійної ідеології, що першочергово пов'язується з появою протестантизму – одного з трьох поряд із католицизмом і православ'ям напрямів християнства. У річищі реформаційних процесів виникає так зва-

на «протестантська етика» – неформальна система норм і цінностей, що регламентують людські відносини і суспільну поведінку в цілому. Відомий соціолог Макс Вебер у роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» доводив, що якраз протестантизм як породження Реформації став головним чинником становлення й розвитку капіталістичних відносин. При цьому дослідник висунув та обґрунтував гіпотезу, що лише розвиток «протестантської етики» створив соціальні та психологічні передумови, які виявилися особливо необхідними для виникнення західного типу капіталізму [4].

Реальні зрушення в постанні громадянського суспільства припадають вже на Нові часи, що завдячує системним змінам в соціально-економічній та суспільно-політичній сферах. Поворотним же моментом у формуванні сучасної цивілізації стала промислова революція кінця XVII–XVIII ст. Як інколи образно стверджується у фаховій літературі, «з історико-соціологічних позицій верстат дав процесу становлення громадянського суспільства більше, ніж будь-яка теорія» [5, с. 68]. У даному разі доцільно відзначити не лише суто технічну, але і соціальну сторону: формування нових економічних асоціацій підприємців, часткове підвищення матеріального добробуту працівників, початок осмислення ними необхідності та значущості групування для відстоювання власних прав, добровільних об'єднань працівників (профспілок, кооперативів, кас взаємодопомоги) тощо.

На сьогодні представниками різних наукових напрямів вже детально проаналізовано тогочасну теоретичну спадщину громадянського суспільства. Нами ж систематизовано найбільш значущі напрацювання тогочасних мислителів з цієї проблематики, що дозволяє сформулювати деякі суттєві висновки у розрізі теми дослідження (у цьому сенсі найперше на увагу заслуговують напрацювання Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, А. Сміта, Ж.-Ж. Руссо, А. Фергюсона, Г. Гегеля та А. де Токвіля).

Т. Гоббс (1588–1679 рр.) у творах «Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної» та «Бегемот, або Довгий парламент» відзначав те, що витоки громадянського суспільства лежать у взаємному страху, а існування людей поза суспіль-

ством є «війною всіх проти всіх», відтак і збереження миру можливо лише при наявності єдиної волі всіх людей. Створене таким чином об'єднання і називається державою чи громадянським суспільством, тобто, відповідно до наведеного поняття «державою та громадянське суспільство» вважаються тотожними. Автор, зокрема, вказував, що «поза громадянським станом – завжди війна», що «... у зв'язку із заснуванням держави кожен підданий несе відповідальність за всі дії і судження настановленого суверена» [6, с. 154, 191].

Дж. Локк (1632–1704 рр.) у творі «Два трактати про врядування» обґрунтовував наступні тези: громадянське суспільство – це добровільне політичне об'єднання людей, які вирішили залишити свій природний стан і склали єдиний народ, «одне політичне тіло» під владою єдиного верховного правління; цей процес пов'язаний із добровільною відмовою людей від частини своїх природних прав на користь існування громадянського суспільства; відтак мета громадянського суспільства. – уникання та відшкодування «тих незручностей природного стану, які неминуче виникають від того, що кожна людина є суддею у власній справі», а також забезпечення зручного, благополучного та мирного сумісного життя людей, які б користувалися своєю власністю та були б у більшій безпеці, ніж будь-хто, хто не є членом цього суспільства [7, с. 312, 317].

Загалом же Дж. Локк, за сучасними оцінками авторитетних дослідників Д. Себайна та Т. Торсона, «розглядав започаткування врядування як набагато менш важливу подію, ніж первісна угода, що породжує громадянське суспільство» [8, с. 474].

Ш.-Л. Монтеск'є (1689–1755 рр.) у праці «Про дух законів» відзначав: громадянське суспільство – це суспільство ворогуючих між собою людей, яке для нейтралізації цієї ворожнечі перетворюється у державу; державність є схожою, але не ідентичною громадянському суспільству і базується на цивільних (громадянських) та державних (політичних) законах. До того ж, за оцінкою автора, «історія кожного народу впливає із законів та звичаїв, і всякий приватний закон пов'язаний з іншим законом або залежить від іншого, більш загального закону» [9, с. 159].

А. Сміт (1723–1790 рр.) у творі «Дослідження природи та багатства народів...» ви-

ходив з тих постулатів, що в основі будь-яких вчинків є егоїстичні інтереси, і що «невидима рука ринку» є основним і ефективним регулятором суспільного життя. З цього приводу американська дослідниця Т. Дж. Палмер слушно зазначає, що «А. Сміта не можна назвати беззастережним прихильником егоїстичних вчинків, адже відповідь на питання про те, чи направить «невидима рука» подібні мотиви на службу загальному добру, дуже багато в чому залежить від контексту чинних дій, і особливо від інституціонального устрою суспільства» [10, с. 71].

Ж.-Ж. Руссо (1712–1778 рр.), базовий твір якого має назву «Про суспільну угоду або принципи політичного права», відзначав: упорядкованість відносин у суспільстві та державі залежить від чотирьох видів законів: політичних, громадянських, юридичних та найважливіших – моралі, звичаїв і громадської думки («останній «викарбуваний не на мрамурі чи бронзі, а в серцях громадян»). У суспільстві індивіди реалізують свої духовні та моральні здібності, отримуючи «моральну свободу, котра перетворює людину на справжнього володаря самого себе («покірність законові, який ти власноруч поставив над собою, – [це і є] свобода» [11, с. 27].

А. Фергюсон (1723–1816 рр.) у творі «Багатство народів. Дослідження про природу та причини добробуту націй» вказував на наступне: громадянське суспільство являє собою стадії розвитку народів, що визначаються відмінністю переважаючих сфер зайнятості, форм власності та розподілу продуктів праці; мірою гідності людини як соціальної істоти є участь у виробництві життєвих засобів. Людина укладає в собі принцип прогресу, але корисні установи є результатом не виконання конкретного задуму індивідуальності, а результатом людських взаємодій, тобто суспільних процесів [12].

Г. Гегель (1770–1831 рр.) у «Феноменології духу» під громадянським суспільством розуміє певну цілісність, яка є вторинною щодо індивідів, і останні в ній є первинними компонентами; відтак і власне громадянське суспільство – це сфера матеріальних умов життя, в якій окремі індивіди пов'язані власними переважно корисливими інтересами. Мислитель поміщав громадянське суспільство посередині між сім'єю та державою, водночас вказуючи і на домінуючу роль держави

у розвиткові суспільних відносин (щоправда, така держава має бути конституційною).

За сучасними оцінками, які висловили Д. Л. Коен та Е. Арато, «відновити категоріальне багатство поняття громадянського суспільства можливо лише через аналіз гегелівської концепції, яка увібрала в себе всі наявні інтерпретації даного поняття... [разом з цим] неясності, присутні в власне гегелівській концепції громадянського суспільства (як, мабуть, і той факт, що проблему відчуження системи потреб Гегель постійно намагається вирішити на шляхах етатизму), є наслідком включення ним економіки в громадянське суспільство в якості одного з рівнів останнього» [13, с. 7].

А. де Токвіль (1805–1859 рр.) у творі «Про демократію в Америці» відзначав: громадянське суспільство – це особлива, позадержавна сфера життєдіяльності соціуму; недостатньо власне факту запровадження вільних інституцій, виборів, партій та парламенту; необхідна наявність у людей схильності до незалежності, до певного опору офіційній владі, коли вона на такий опір заслуговує (сфера, для якої на відміну від держави, характерні не примус, а добровільна згода, моральний авторитет тощо) [14].

Якраз на такій основі сформувалися та набули подальшого розвитку концепції верховенства права, конституціоналізму, розподілу гілок влади та правової держави. Феномен правової держави взагалі має вважатися чи не найбільш суттєвим фактором становлення та ефективного функціонування громадянського суспільства. Дійсно, як зазначав Р. Дарендорф, у часи початкового становлення зазначеного інституту в пострадянських країнах, якраз в умовах правової держави державна влада стає найважливішим інструментом, за допомогою якого громадянське суспільство забезпечує оптимальні умови для власного саморозвитку [15, с. 74].

За сучасними ж оцінками представників правової науки, поняття громадянського суспільства найбільш адекватно співвідноситься якраз з поняттям правової держави, оскільки і перше і друге відображає найважливіші характеристики та невід'ємні сторони життєдіяльності сучасної демократичної державності: з одного боку, реалізація засад правової держави не може не спиратися на відносно автономні механізми саморегуля-

ції громадянського суспільства, а з іншого – органічним доповненням функціонування громадянського суспільства виступають сформовані на формально-правових засадах інститути держави, яка тільки за таких умов може стати правовою [16, с. 8].

На основі системних соціально-економічних та суспільно-політичних зрушень формувалася і тогочасна конституанта. Так, у 1688 р. англійський парламент проголосив першу в історії Декларацію прав, яка наступного року набула форми всесвітньо відомого Білля про права (1689 р.). У Декларації прав людини і громадянина (французькій конституції від 3 вересня 1791 року) вже зримо простежуються як прагнення тогочасного суспільства до цивілізованих відносин з основою у повазі до прав і свобод людини, так і передові політико-правові думки тогочасних європейських мислителів [17]).

Наведені напрацювання щодо необхідності системних зрушень для формування дієвого громадянського суспільства мають важливе значення і для уточнення сутності історичних передумов для постання української державності. У даному випадку обов'язково слід відзначити наявність гармонійного зв'язку між категоріями «громадянське суспільство» / «державність», національна держава», про який вже йшлося вище. Відтак, навіть за край оптимістичними оцінками, які чітко сформулювала Ю. Біденко, датування початку розвитку громадянського суспільства на українських теренах припадає на середину ХІХ – початок ХХ ст. – первинний період наукового осмислення концепту та вкорінення практик громадянської самоорганізації – «тобто на стадії формування громадянських інституцій у більшості Східноєвропейських країн» [18, с. 130].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Додатково обґрунтовано тезу про те, що реальні зрушення в постанні громадянського суспільства припадають на Нові часи, що завдячує тогочасним системним змінам в соціально-економічній, суспільно-політичній та ідеологічній сферах. Першочергово це новації в соціально-економічному розвитку, фактори економічного прогресу, приватної власності, усвідомлення працівниками та роботодавцями необхідності спільних дій для відстоювання власних соціально-трудова прав, разом з тим ідея невідчу-

жуваності природних прав, поява феномену правової держави та оновлене розуміння місця людини у розвиткові державно-владних відносин. До останніх найперше слід віднести вже частково реалізовані на той час ідеї конституціоналізму, розподілу гілок влади, парламентаризму, правової держави, врешті конституційного правління, обмеженого правом на користь громадянського суспільства.

Список використаних джерел:

1. Кресіна І. О. Держава і громадянське суспільство: проблеми взаємодії. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 62. С. 378–383.
2. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / [Пер. с англ.]. М.: РОССПЭН, 2000. 391 с.
3. Black F. Guilds and Civil Society in European Political Thought from the Twelfth Century to the Present. London: NCROL, 1991. 280 p.
4. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ: Основи, 1994. 261 с.
5. Гражданское общество. Истоки и современность: Монография / Кальной И. И., Лопушанский И. Н. (ред.). СПб: Изд-во Р. Асланова: Юридический центр Пресс, 2006. 490 с.
6. Томас Гоббс. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2000. 600 с.
7. Локк Д. Два трактата о правлении. *Сочинения*: В 3 т. М.: Мысль, 1998. Т. 3. С. 137–405.
8. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки / Пер. з англ. Київ: Основи, 1997. 838 с.
9. Монтескьє Ш. О духе законов. *Избранные произведения*. М.: Прогресс, 1955. 803 с.
10. Моральність капіталізму / за ред. Тома Дж. Палмера. Київ: Основи, 2014. 128 с.
11. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду або Принципи політичного права. Б. м.: Port-Royal, 2001. 349 с.
12. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / [Пер. с англ.]. М.: РОССПЭН, 2000. 391 с.
13. Коэн Д. Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория / пер. с англ. М.: Изд-во «Весь Мир», 2003. 784 с.

14. Токвіль А. де. Про демократію в Америці / пер. з фр. В 2 т. Київ : Видав. Дім «Всесвіт», 1999. 587 с.

15. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе. *Вопросы философии*. 1991. № 9. С. 69–74.

16. Петришин О. Громадянське суспільство і держава: питання взаємовідносин. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. № 4 (47). С. 3–12.

17. Декларація прав людини і громадянина. URL: <https://uk.wikipedia.org/> (Дата звернення: 20.06.2021).

18. Біденко Ю. М. Громадянське суспільство: проблеми визначення та періодизації розвитку в українському контексті. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології*. 2011. № 984. Вип. 19. С. 127–133.

References:

1. Kresina, I. O. (2013). Derzhava i hromadyans'ke suspil'stvo: problemy vzayemodiyi. *Legal and political sciences*, 62, 378–383 [in Ukrainian].

2. Ferguson, A. (2000). *Opyt istorii grazhdanskogo obshchestva*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].

3. Black, F. (1991). *Guilds and Civil Society in European Political Thought from the Twelfth Century to the Present*. London: NCROL.

4. Weber, M. (1994). *Protestants'ka etyka i dukh kapitalizmu*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

5. Kal'noy, I. I., Lopushanskiy, I. N. (red.). (2006). *Grazhdanskoye obshchestvo. Istoki i sovremennost'*. St. Petersburg: R. Aslanov Publishing House: Legal Center Press [in Russian].

6. Thomas Hobbes. (2000). *Leviafan, abo Sut', budova i povnovazhennya derzhavy tserkovnoyi ta tsyvil'noyi*. Kyiv: Spirit and Letter [in Ukrainian].

7. Locke, D. (1998). *Dva traktata o pravlenii*. Works: in 3 volumes. M.: Mysl, Volume 3, pp. 137–405 [in Russian].

8. Sebain, George G., Thorson, Thomas L. (1997). *Istoriya politychnoyi dumky*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

9. Montesquieu, S. (1955). *O dukhe zakonov. Izbrannyye proizvedeniya*. Moscow: Progress [in Russian].

10. Tom Dzh. Palmer. (red.). (2014). *Moral'nist' kapitalizmu*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

11. Rousseau, J.-J. (2001). *Pro suspil'nu uhodu abo Pryntsypu politychnoho prava*. В. м. : Port-Royal.

12. Ferguson, A. (2000). *Opyt istorii grazhdanskogo obshchestva*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].

13. Cohen, D. L., Arato, E. (2003). *Grazhdanskoye obshchestvo i politicheskaya teoriya*. Moscow: «Ves' mir» Publishing House [in Russian].

14. Tocqueville, A. de. (1999). *Pro demokratiyu v Amerytsi*. In 2 vols. Kyiv: «Vsesvit» [in Ukrainian].

15. Dahrendorf, R. (1991). Doroga k svobode: demokratizatsiya i yeye problemy v Vostochnoy Yevrope. *Philosophy questions*, 9, 69–74 [in Russian].

16. Petryshyn, O. (2006). Hromadyans'ke suspil'stvo i derzhava: pytannya vzayemovidnosyn. *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 4 (47), 3–12 [in Ukrainian].

17. *Declaration of Human and Civil Rights*. URL: <https://uk.wikipedia.org/> [in Ukrainian].

18. Bidenko, Yu. M. (2011). Hromadyans'ke suspil'stvo: problemy vyznachennya ta periodyzatsiyi rozvytku v ukrayins'komu konteksti. *Bulletin of VN Kharkiv National University Karazina. Series: Questions of political science*, 984, Is. 19, 127–133 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 21 червня 2021 р.